

ЗМІСТ ПРИНЦИПІВ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА І ПРОПОРЦІЙНОСТІ ТА СПОСОБИ ЇХНЬОГО ВТІЛЕННЯ В НОРМАХ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

CONTENT OF THE RULE OF LAW AND PROPORTIONALITY PRINCIPLES, AND THEIR WAYS OF REALIZATION IN THE NORMS OF THE COMMERCIAL PROCEDURAL LAW OF UKRAINE

Чернега В.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правового регулювання економіки
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

У статті обґрунтовано, що верховенство права є однією з основних засад господарського судочинства, вимогою до розгляду справи, вимогою до змісту судового рішення. Окреслено зміст принципу верховенства права через призму норм Господарського процесуального кодексу України. Розкрито зміст принципу пропорційності та способи його втілення в нормах господарського процесуального права.

Ключові слова: верховенство права, норми господарського процесуального права, принципи господарського судочинства, пропорційність, справедливість.

В статье обосновано, что верховенство права является одним из основных начал хозяйственного судопроизводства, требованием к рассмотрению дела, требованием к содержанию судебного решения. Раскрыто содержание принципа верховенства права сквозь призму норм Хозяйственного процессуального кодекса Украины. Раскрыто содержание принципа пропорциональности и способы его воплощения в нормах хозяйственного процессуального права.

Ключевые слова: верховенство права, нормы хозяйственного процессуального права, принципы хозяйственного судопроизводства, пропорциональность, справедливость.

The article substantiates that the Rule of Law is one of the basic principles of commercial legal process, a requirement for consideration of a case, a requirement for the content of the court decision. The content the Rule of Law principle through the prism of the norms the Commercial Procedural Code of Ukraine is established. The content of the principle of Proportionality and the ways of its realization in the norms of Commercial Procedural Law are revealed.

Key words: Rule of Law, norms of Commercial Procedural Law, principles of commercial legal process, Proportionality, Justice.

Постановка проблеми. Принципи господарського судочинства є актуальною і водночас фундаментальною темою як у науці господарського процесуального права України, так і в юриспруденції загалом. Звернення до цієї проблематики, серед іншого, визначається тим значенням, яке мають ці засади в законотворчій і правозастосовній діяльності.

Помітною є кандидатська дисертація Л.Є. Зуєвої, яка присвячена принципам господарського процесу (2012 р.) [3]. Однак проведені дослідження, на жаль, ґрунтуються на тодішньому вітчизняному законодавстві і до того ж згадана вище авторка часом виходить за межі предмета нашого дослідження. Водночас головні надбання стосовно принципів господарського судочинства містяться здебільшого у працях із суміжною тематикою або в навчальних і наукових виданнях можливо почерпнути переважно загальні відомості про так звані усталені принципи господарського судочинства, успадковані сучасним господарським процесуальним законодавством України (зокрема, такі: рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, змагальність сторін, обов'язковість судового рішення, забезпечення права на апеляційний перегляд справи, забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у визначених законом випадках). Нині не так багато науковців глибоко переймається цією складною та водночас цікавою проблематикою з точки зору як юридичної науки, так і судової практики. Тоді як у нинішній редакції Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) окреслено сучасну систему основних принципів господарського судочинства, у якій чільне місце займає низка нових принципів (зокрема, верховенство права і пропорційність), що не є наразі дослідженими через призму множини норм модернізованого вітчизняного господарського процесуального законодавства, а відтак потребують нагальної уваги.

Стан опрацювання. Принцип верховенства права переважно вивчався в контексті історії правових учень, теорії права та філософії права (С.П. Головатий, М.І. Козюбра, П.М. Рабінович, Д.Г. Севрюков), конституційного (А.В. Портнов, С.В. Шевчук та інші), цивільного (А.С. Довгерт), сімейного (В.М. Чернега), цивільного процесуального (О.С. Ткачук) права. Тоді як у царині господарського процесуального права *принцип верховенства права* донині не висвітлений в юридичній думці. Принцип пропорційності, який знайшов закріплення в п. 6 ч. 3 ст. 2 ГПК України, також поки що не фігурує предметом самостійної уваги на сторінках «свіжої» юридичної періодики.

Метою статті є визначення змісту принципів верховенства права і пропорційності та способів їхнього вираження в нормах вітчизняного господарського процесуального права.

Виклад основного матеріалу. Принципи права, за словом В.Г. Буткевича, «служать тими маяками, які не дозволяють суддям наскочити на «рифи можновладців», не дають їм «звернути зі шляху»; кожен із таких принципів є широким дороговказом від визначеної соціальної цінності до конкретного, нормативного вираження суті справи, яка лежить перед суддею; саме в такий спосіб ідея справедливості, *ідея верховенства права* та інші втілюються через норму права у правовідносинах конкретної справи [1, с. 51].

Найпершим у системі основних засад господарського судочинства України фігурує *принцип верховенства права*. У чинній редакції ГПК України він закріплений уперше в п. 1 ч. 3 ст. 2. Тоді як вказана засада була закріплена у ст. 8 Конституції України 1996 р. [4]. Однак лише через 20 років до щойно згаданого акта найвищої юридичної сили було внесено зміни, ухваливши Парламентом Закону України «Про внесення змін до Конституції України

(щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р., у якому йдеться про те, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним і керується *принципом верховенства права* (ч. 1 ст. 129) [5].

За висновками Конституційного Суду України, *верховенство права* – це панування права в суспільстві. *Верховенство права* вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути пронизані насамперед ідеями справедливості, свободи, рівності тощо [6].

Не можемо залишити поза увагою щойно згадане Рішення цього поважного органу від 2 листопада 2004 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання), у якому також визначається, що «справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, у рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню» [6].

Відзначимо, що в чинній редакції ГПК України законодавець чотири рази прямо згадує *верховенство права*. Перше його згадування міститься поряд з іншими принципами господарського судочинства.

Примітно, що порівняно з теперішньою редакцією ГПК України, в Основному законі нашої держави (ст. 129) *принцип верховенства права* не фігурує в системі основних засад судочинства (не входить до визначених законодавцем загальних засад судочинства).

Наступна вказівка законодавця на згаданий принцип фігурує в самій назві ст. 11 ГПК України, а потім у ч. 1 цієї ж статті в законі встановлюється, що суд під час розгляду справи керується *принципом верховенства права*.

Окрім того, що судові рішення має бути законним (тобто рішення, ухвалені судом згідно із нормами матеріального права за дотримання норм процесуального права) і обґрунтованим (тобто рішення, ухвалені на підставі повно та всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні, з наданням оцінки всім аргументам учасників господарської справи), воно за прямою вказівкою законодавця має ґрунтуватися на *засадах верховенства права* (ч. 1 ст. 236 ГПК України), якої не містилося в колишньому господарському процесуальному законодавстві України. Свого часу нинішній Голова Конституційного Суду України С.В. Шевчук справедливо наголошував, що «верховенство права покликане виступати юридичним стандартом ухвалення судового рішення, який засвідчує неупередженість правосуддя та намагання суддів поновити справедливість ухваленим рішенням» [7, с. 122].

Отже, аналіз норм ГПК України дає підстави розглядати *верховенство права*:

1) як одну з основних засад господарського судочинства України (п. 1 ч. 3 ст. 2 ГПК України);

2) як вимогу до розгляду справи (ч. 1 ст. 11 ГПК України);

3) як вимогу до змісту судового рішення (ч. 1 ст. 236 ГПК України).

Предмет нашого дослідження також вимагає зупинитися на *принципі пропорційності*. Так, відповідно до ч. 1 ст. 15 ГПК України суд визначає порядок здійснення провадження у справі, керуючись *принципом пропорційності*. За цих умов суб'єкт правозастосування (суд) враховує:

- завдання господарського судочинства, які визначені в ч. 1 ст. 3 ГПК України;
- забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами;

- особливості предмета спору;

- ціна позову;

- складність справи;

- значення розгляду справи для сторін, час необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаний із відповідними процесуальними діями, тощо.

Застосовуючи *принцип пропорційності*, суд, серед іншого, повинен також ураховувати ціну позову. Законом (зокрема, ч. 1 ст. 163 ГПК України) встановлено, що ціна позову визначається:

- у позовах про стягнення грошових коштів – сумою, яка стягується, або сумою, оспорюванню за виконавчим чи іншим документом, за яким стягнення провадиться у безспірному порядку;

- у позовах про визнання права власності на майно та його витребування – вартістю майна;
- у позовах, які складаються з кількох самостійних вимог, – загальною сумою всіх вимог.

Отож законодавець залежно від категорії господарської справи співмірно диференціює ціну позову.

Принцип пропорційності закладено в положеннях ч. 2 ст. 163 ГПК України: якщо визначена позивачем ціна позову, вочевидь, не відповідає дійсній вартості спірного майна або на момент пред'явлення позову встановити точну його ціну неможливо, розмір судового збору попередньо визначає суд із наступним стягненням недоплаченого або з поверненням передплаченого судового збору згідно із ціною позову, встановленою судом під час розгляду справи.

Інший приклад утілення згаданого принципу в нормах сучасного господарського процесуального права ми маємо в положеннях ч. 3 ст. 163 ГПК України: у разі збільшення розміру позовних вимог або зміни предмета позову несплачену суму судового збору належить сплатити до звернення в суд із відповідною заявою.

Вказана засада виражена в низці норм ГПК України щодо судових витрат. Їхній аналіз дає змогу нам виокремити три групи норм господарського процесуального права.

По-перше, принцип пропорційності втілений у нормах господарського процесуального права, що встановлюють вимоги щодо співмірності розміру витрат на оплату послуг адвоката. За ч. 4 ст. 126 ГПК України розмір витрат на оплату послуг адвоката має бути *співмірним* із:

- складністю справи та виконання адвокатом робіт (наданих послуг);

- часом, витраченим адвокатом на виконання відповідних робіт (надання послуг);

- обсягом наданих адвокатом послуг і виконаних робіт;

- ціною позову та (або) значенням справи для сторони, зокрема впливом вирішення справи на репутацію сторони або публічним інтересом до справи.

За порушення вимог ч. 4 ст. 126 ГПК України законодавець надає можливість суб'єкту правозастосування керуватися принципом пропорційності. Прикладною ілюстрацією слугуватиме положення ч. 5 ст. 126 ГПК України, яке передбачає, що суд може за клопотанням іншої сторони зменшити розмір витрат на професійну правничу допомогу адвоката, які підлягають розподілу між сторонами.

Наголосимо на тому, що за результатами розгляду справи витрати на професійну правничу допомогу адвоката підлягають розподілу між сторонами разом з іншими судовими витратами. Згідно з ч. 2 ст. 126 ГПК України для цілей розподілу судових витрат:

- розмір витрат на професійну правничу допомогу адвоката, зокрема гонорару адвоката за представництво в суді та іншу професійну правничу допомогу, пов'язану зі справою, включно з підготовкою до її розгляду, збором доказів тощо, а також вартість послуг помічника адвоката визначається згідно з умовами договору про надання правничої допомоги та на підставі відповідних доказів щодо обсягу наданих послуг і виконаних робіт та їхньої вартості, що сплачена або підлягає сплаті відповідною стороною або третьою особою;

– розмір суми, що підлягає сплаті в порядку компенсації витрат адвоката, необхідних для надання правничої допомоги, встановлюється згідно з умовами договору про надання правничої допомоги на підставі відповідних доказів, які підтверджують здійснення відповідних витрат.

Зауважимо також те, що для визначення розміру витрат на професійну правничу допомогу з метою розподілу судових витрат учасник справи подає детальний опис робіт (наданих послуг), виконаних адвокатом, і здійснених ним витрат, необхідних для надання правничої допомоги (ч. 3 ст. 126 ГПК України).

Принагідно зазначимо, що обов'язок доведення *неспівмірності* витрат покладається на сторону, яка заявляє клопотання про зменшення витрат на оплату правничої допомоги адвоката, які підлягають розподілу між сторонами (ч. 6 ст. 126 ГПК України).

По-друге, згаданий принцип виражений у нормах ГПК України, що встановлюють вимоги пропорційності (співмірності) витрат, пов'язаних із залученням свідків. Законодавцем передбачено, що свідку у зв'язку з викликом до суду відшкодовуються витрати, які пов'язані з переїздом до іншого населеного пункту та наймом житла, а також виплачується компенсація за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять (ч. 1 ст. 127 ГПК України). За таких обставин компенсація: а) за втрачений заробіток обчислюється *пропорційно* від розміру середньомісячного заробітку; б) за відрив від звичайних занять – *пропорційно* від розміру мінімальної заробітної плати. У свою чергу, обов'язок доведення *неспівмірності* витрат покладається на сторону, яка заявляє клопотання про зменшення витрат, які підлягають розподілу між сторонами (ч. 7 ст. 127 ГПК України).

Розглянемо наступну групу норм, у яких утілений *принцип пропорційності*, що пов'язана зі співмірним (пропорційним) розподілом судових витрат. Так, судовий збір, від сплати якого позивач звільнений, стягується з відповідача в дохід бюджету *пропорційно* розміру задоволення вимог, якщо відповідач не звільнений від сплати судового збору (ч. 2 ст. 129 ГПК України).

Інший приклад утілення цього принципу ми маємо в п. 3 ч. 4 ст. 129 ГПК України: у разі часткового задоволення позову інші судові витрати, що пов'язані з розглядом

справи, покладаються на обидві сторони *пропорційно* розміру задоволених позовних вимог.

Серед іншого, під час вирішення питання про розподіл судових витрат суд ураховує, чи є розмір таких витрат обґрунтованим і *пропорційним* до предмета спору, зважаючи на ціну позову, значення справи для сторін, зокрема, чи міг результат її вирішення вплинути на репутацію сторони або чи викликала справа публічний інтерес (п. 2 ч. 5 ст. 129 ГПК України).

Цей принцип також закладено в ч. 6 ст. 129 ГПК України: якщо сума судових витрат, заявлена до відшкодування, *істотно перевищує* суму, заявлену в попередньому (орієнтовному) розрахунку, суд може відмовити стороні, на користь якої ухвалене рішення, у відшкодуванні судових витрат у частині такого перевищення.

Принцип пропорційності знайшов вираження в ч. 7 ст. 129 ГПК України: якщо сума судових витрат, заявлених до відшкодування та підтверджених відповідними доказами, є *неспівмірно* нижчою від суми, заявленої в попередньому (орієнтовному) розрахунку, суд може відмовити стороні, на користь якої ухвалене рішення, у відшкодуванні судових витрат (крім судового збору) повністю або частково.

Законом встановлено, що за часткового задоволення позову, у разі покладення судових витрат на обидві сторони *пропорційно* розміру задоволених позовних вимог, суд може зобов'язати сторону, на яку покладено більшу суму судових витрат, сплатити різницю іншій стороні. У такому разі сторони звільнюються від обов'язку сплачувати одна одній іншу частину судових витрат (ч. 11 ст. 129 ГПК України).

Висновки. Аналіз норм ГПК України дає підстави розглядати верховенство права, по-перше, як одну з основних засад господарського судочинства України (п. 1 ч. 3 ст. 2 ГПК України); по-друге, як вимогу до розгляду справи (ч. 1 ст. 11 ГПК України); по-третє, як вимогу до змісту судового рішення (ч. 1 ст. 236 ГПК України).

Принцип пропорційності виражений у низці норм ГПК України, що встановлюють вимоги щодо: а) співмірності розміру витрат на оплату адвоката; б) пропорційності (співмірності) витрат, пов'язаних із залученням свідків; в) співмірного (пропорційного) розподілу судових витрат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Буткевич В.Г. Еволюція критеріїв реформування Європейського суду з прав людини (здобутки і втрати). Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. ст. Міжнар. наук.практ. конф. (м. Одеса, 15 вересня 2012 р.); за ред. д-ра юрид. наук, проф., академіка С.В. Ківалова; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса: Фенікс, 2012. С. 23–73.
2. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 6. Ст. 56 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>
3. Зуєва Л.Є. Принципи господарського процесу: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04. Одеса, 2012. 204 с.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 р. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 28. Ст. 532.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р. Офіційний вісник України. 2004. № 45. Ст. 2975.
7. Шевчук С.В. Основи конституційної юриспруденції. К.: Укр. Центр правничих студій, 2001. 302 с.